
XIX a. I pusėje Vilniuje išleistų maldynų iliustracijos

Rūta Janonienė

*Vilniaus dailės akademijos
Dailėtyros institutas,
Dominikonų 15–1a,
LT-2001 Vilnius*

Straipsnyje atkreipiamas dėmesys į meninės kūrybos sritį, iki šiol nesulaukusią didesnio menotyrininkų dėmesio. XIX a. maldynai neabejotinai buvo masiškiausia ir plačiausiai visuose visuomenės sluoksniuose paplitusi spaudinių rūšis, o juose esančias iliustracijas pagrįstai galima laikyti populiariausiu to meto dailės žanru. Maldynų iliustracijos papildė kai kurių Vilniaus meno mokyklos auklėtinių kūrybines biografijas naujais ir iki šiol visai nenagrinėtais kūriniais. Kartu lietuviškųjų maldaknygių iliustracijos padeda geriau pažinti mūsų liaudies meno ištakas. Aptariant Vilniuje išleistų maldynų iliustracijas bandoma apibūdinti jose atsispindinčius bendresnius romantizmo epochos meninės kalbos bruožus.

Raktažodžiai: Vilnius, maldynai, grafika, knygų iliustracijos, J. Zavadzakis, J. Oziembloviskis, V. Smakauskas, romantizmas

XIX a. I pusėje knygų iliustracijos tapo viena svarbiausių grafikos panaudojimo sričių. Romantizmo pasaulėjauta pirmiausia pasireiškė istorinio turinio veikalų iliustracijose – krašto praeities ir papročių įamžinimas tapo bene svarbiausiu literatų bei dailininkų uždaviniu. Kartais, aptariant XIX a. grafikų kūrybą, yra minima, kad jie kūrė ir maldaknygių iliustracijas¹, tačiau apskritai šia tema nėra parašyta atskiros studijos. Tiesa, renkant medžiagą šia tema į rankas pateko dar 1971 m. spaudai rengtas, bet taip ir nepaskelbtas Vinco Kisarausko straipsnis labai artimu pavadinimu „Lietuviškų XIX a. maldaknygių iliustracijos“². Jame autorius nuoširdžiai susižavėjęs aptaria tik lietuvių kalba publikuotų XVIII a. vidurio – XIX a. religinio turinio knygų ir elementorių iliustracijų pobūdį ir atskirus raižinius, daugiausia dėmesio skirdamas jų meniniam braižui ir lygindamas juos su kai kurių XX a. lietuvių grafikų kūryba. Gražia ir vaizdinga citata iš šio dailininko teksto norėčiau argumentuoti ir savo pasirinktos temos aktualumą: „Kai metai po metų grįžtame per knygas į praeitį, vartom jas vis senesnes ir senesnes, juo giliau į amžių gelmes leidžiamės, tuo gražesnes, meniškesnes, vientisai kompaktiškesnes knygas randame. Ji, knyga, čia jau nėra vien knyga kaip funkcija, kaip informacija, žinių kompleksas, o keistas, dyvų dyvais dvelkiantis, nuostabus kūrinys. Ir stebina mus, pripratusius prie knygos kaip kasdieninės apyvokos daikto, pavyzdžiui, stalo ar šaukšto, savotiškai atbukintus tos serijinės, pigios poligrafinės kultūros leidinių upės. Senosios knygos neša savyje daug įvairiausių skonių ir kvapų, požiūrių ir vertybių, – tai

nepaprastas amato ir meno derinys, meno, paremto amatu, ir amato, perėjusio į meną, vienovė“³.

Iš tiesų ne tik lietuvių, bet ir lenkų kalba XIX a. Lietuvoje išleisti iliustruoti maldynai gali tapti įdomiu tyrimo objektu. Tuo metu maldaknygė iš prabangos dalyko virto bene masiškiausia literatūros rūšimi ir plačiai paplito visuose visuomenės sluoksniuose. Taigi ir populiarios religinės literatūros iliustracijas galima vertinti kaip labiausiai į masinį vartotoją orientuotą grafikos meno sritį. Maldynų paplitimą puikiai iliustruoja vienas to meto periodikoje publikuotas raižinys, sukurtas pagal stropaus buities ir papročių fiksuotojo Alfredo Römerio piešinį. Jame vaizduojami keturi tipiški liaudies atstovai. Dvi moterys pavaizduotos su maldaknygėmis rankose, o paaiškinamajame užrašė po iliustracija pastebima, kad beveik visi Lietuvos valstiečiai moka skaityti.

Vilniuje XIX a. veikė kelios spaustuvės (Juozapo Zavadzčio, Abraomo Dvorčiaus, A. Syrkinio, Bazilijonų), leidusios, be kitokios literatūros, ir įvairaus pobūdžio maldynus. Daug kartų buvo išleistas „Senas aukso altorius“, vadovai po Vilniaus ar Žemaičių Kalvarijas, įvairios nedidelės maldų knygelės, skirtos žymiesiems, stebuklingais laikomiems paveikslams ir skulptūroms. XIX a. I pusėje (iki 1863 m.) išleisti maldynai iliustracijų požiūriu sudaro vieną grupę, kuri nuo XVIII a. būdingų, daugiausia vien tekstinių, maldaknygių skiriasi iliustracijų gausa, o nuo XIX a. pabaigos eklektiškų ir perkrautų leidinių – tam tikru iliustravimo stilingumu ir vientisumu. Aptiriamos leidinių grupės iliustracijos iš pirmo žvilgsnio atrodo gana skirtingos, tačiau galima

išskirti keletą dėsningumų. Jei knygelė yra skirta maldoms prie kokio nors konkretaus tikinčiųjų ypač gerbiamo atvaizdo, tai jos pradžioje paprastai yra dėdama to atvaizdo grafinė reprodukcija (*Uwiedomienie o statui pana Jezusa Nazareńskiego w Wilnie, na Antokolu*, Bazilijonų spaustuvė, 1800; *Giesme Szydławos apej panna cudawna Szydławos abrazde*, 1859). Šiuo atveju maldų knygelė padeda tikinčiajam mintimis aplankyti piligrimų lankomą vietą ir realią kelionę pakeisti dvasine piligrimyste. Panašiai iliustruojamos ir kitos atskiromis knygelėmis išleistos maldos, skirtos Jėzui arba kokiam nors šventajam, prieš maldų tekstą spausdinant atitinkamus atvaizdus (*Malda pri szwęta Domininka*, apie 1858 m.; K. Antoniewicz, *Malda pri Wieszpati Jezaus*, 1859). Didesniuose maldynuose, kuriuose surinktos įvairios maldos, litanijos, giesmės ir pan., iliustruojami tik du maldų tipai – Rožinis ir (arba) Kryžiaus kelias (pavyzdžiui, „Senas auksa altorius“..., išleistas A. Dvorčiaus spaustuvėje 1851 m., ta pati maldaknygė, išleista J. Zavadzkiego 1864 m.). Abiem atvejais maldų tekstai iliustruojami atitinkamomis Kristaus gyvenimo ir Kančios istorijos scenomis. Kai kada puošnesnėse knygelėse naudotos nedidelės vinjelės, užsklandos ir atsklandos, išdėliotos įvairiose leidinio vietose, neretai pasikartojančios kelis kartus (pavyzdžiui gali būti gausiai iliustruotas T. Juzumo ir T. Račkausio „Senas auksa altorius“..., išleistas J. Zavadzkiego spaustuvėje 1853 m.). Nė vienoje iš šių knygių nepavyko aptikti Mišių maldų iliustracijų, būdingų, pavyzdžiui, XVII a. maldaknygėms. XIX a. I pusėje maldaknygėse daugiau orientuojamasi į individualią pamaldumo praktiką, o iliustracijos tarsi padeda tikinčiajam pasinerti į evangelinių įvykių ir Atpirkimo istorijos paslapčių apmąstymus. Be to, alegorinių ir simboliinių vaizdų prisodrintą baroko epochos meninę kalbą dabar keičia siužetinis Šventosios istorijos pasakojimas. Maldų pabaigoje ar pradžioje komponuojamos įvairios vinjetės visų pirma puošia leidinį, jose naudojami universalūs krikščioniški įvaizdžiai, simboliai ir figūros nėra susiję su konkrečia iliustruojamos knygos teksto vieta – tai greičiau akį džiuginantys vizualūs intarpai, pauzės. Labai panašiais principais vadovaujantis buvo apipavidalinamos ir XIX a. gausiai leistos specialios knygelės, skirtos Kalvarijų lankytojams (*Przewodnik obchodzącym pamiątkę Zbawiciela naszego Jezusa Pana Dróg Jerozolimskich przy kościele parafialnym Werkowskim S. Krzyża na Kalwaryi*, J. Zavadzkiego spaustuvė, 1863 m.). Tačiau yra išleistas vadovas po Vilniaus Kalvarijas, kurį iliustruoja litografinės šio ansamblio koplyčiose buvusių paveikslų kopijos, įkomponuotos į unifikuotus klasicistinę architektūrą imituojančius aprėminimus (1 pav.)⁴. Šis architektūrinis apipavidalinimas neturi nieko bendra su tikrąja koplyčių architektūra, tačiau įdomu, kad Kristaus kapo koplyčia ir visi šiose

1. J. Oziemblovskis. XXI stotis: antrą kartą pas Pilotą. Litografija iš 1838 m. vadovo po Vilniaus Kalvarijas

Kalvarijose stovėję mediniai bei mūriniai vartai yra nupiešti tiksliai iš natūros.

Daugiausia iliustruotų maldynų išleista J. Zavadzkiego spaustuvėje. Nesunkiai galima pastebėti, kad skirtinguose šios spaustuvės leidiniuose kartojasi tos pačios iliustracijos. Iš tiesų jos nebuvo kuriamos atskirai kiekvienam maldynui. Spaustuvėje turėta pavyzdžių (įvairių vinječių ir keletas skirtingo braižo Kristaus gyvenimo ir Kančios ciklų), iš kurių maldyno sudarytojas galėjo rinktis (2, 3 pav.). Visi šie iliustracijų bei šriftų pavyzdžiai 1841 m. buvo išleisti atskiru leidiniu⁵.

Kadangi maldaknygių iliustracijos buvo tipinės ir paprastai keliavo iš leidinio į leidinį, be to, jos nebuvo griežtai siejamos su konkrečia knygos teksto vieta (išskyrus Rožinio ir Kryžiaus kelio ciklus), labai greitai išplito ant atskiro lapelio spausdinami religiniai paveikslėliai. Jie buvo naudojami kaip žymekliai maldynams, tad gali būti laikomi tam tikra „mobilia“ iliustracijų forma. Šie paveikslėliai reprodukov garsesnius Dievo Motinos, Kristaus ar šventųjų atvaizdus iš Lietuvos (daugiausia Vilniaus) bažnyčių. Nemažai tokių mažyčių grafikos kopijų buvo

2. V. Smakauskas. Aštuonios scenos iš Kristaus kančios ciklo. Medžio raižinių pavyzdžiai iš J. Zavadzko spaustuvės

atspausdinta Juozapo Oziemblovskio litografijoje, vėliau didelį jų rinkinį spalvotos litografijos technika išleido Jonas Kazimieras Vilčinskis 5-oje „Vilniaus albumo“ serijoje⁶.

Bandant bendriausiais bruožais apibūdinti aptariamo laikotarpio maldaknygių iliustracijas galima išskirti keletą aspektų. Pirmiausia pastebima, kad ir šiame grafikos žanre savaip atsispindėjo visą XIX a. I pusės dailę persmelkusi romantizmo pasaulėjauta. Jos įtaką galima išvelgti polinkyje į istoriškumą ir tautiškumą, tiek pasirenkant vaizduojamus objektus, tiek ir pačiame vaizdavime. Kaip jau minėta, neretai buvo kopijuojami seni, tikinčiųjų gerbiami arba dėl meninės vertės garsūs religiniai paveikslai bei skulptūros iš buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bažnyčių ir vienuolynų. Jei paveikslėlis būdavo spausdinamas atskirai, neįrištas į prie jo kalbamų maldų knygelę, neretai užrašas po atvaizdu primindavo pirmavaizdžio buvimo vietą. Net puošnūs, nėrinius primenantys paveikslėlių aprėminimai tarp gėlių žiedų ir ornamentinių karpinių slėpė įpintus religinės ir valstybinės simbolikos ženklus. Tad šie

3. Nežinomas dailininkas. Vinjetės. Medžio raižinių pavyzdžiai iš J. Zavadzko spaustuvės

nedideli kūrinėliai tapdavo lengviausiai platinamais pamaldumo tradicijų, krašto meninio paveldo ir istorinės atminties saugotojais. Ši kultūrinio palikimo įamžinimo prasmė dar labiau išryškėdavo katalikų bažnyčių uždarymo ir vienuolynų likvidavimo akivaizdoje. Mūsų laikais, kai daugelis originalų yra išblaškyta ar visai prarasta, šie paveikslėliai įgavo neįkainojamą ikonografinių šaltinių vertę. Iliustracijose, vaizduojančiose Kristaus gyvenimo scenas, pastebima kita vilnietiškojo romantizmo dailės tendencija – pasakojimo literatūriškumas, siekimas pavaizduoti evangelinius siužetus kaip tikros, realios istorijos dalį. Akivaizdūs romantizmo elementai ir vinjetėlių motyvuose: čia mielai vaizduoti tarp paprastų lauko žolynų rymantys, gėlių pynėmis puošti kryžiai, savotiški „natiurmortai“, sukomponuoti iš atverstų maldaknygių, rožinių, kaukolių ir kryželių, sentimentaloki, dailūs angeliukai, romantizmo itin pamėgti gotikos architektūros fragmentai. Vinjetėms dažnai buvo pasirenkami ir populiarūs ant debesų stovinčios Nekaltai Pradėtosios, Maloningosios Dievo Motinos, kryžių nešančio ar maldoje palinkusio Jėzaus Kristaus atvaizdai – šie patys bendriausi katalikiškosios ikonografijos pavyzdžiai „keliavo“ per leidinius kaip tam tikras priklausomybės konfesijai ženklas.

Iliustracijų braižas ir atlikimo kokybė liudija, kad jos buvo kuriamos skirtingų menininkų. Deja, daugelio pavardės iki šiol nėra žinomos. Labai retai maldynuose galima aptikti kokią nors informaciją apie iliustracijų autorius (kaip išimtį galima paminėti minėtą vadovą po Vilniaus Kalvarijas, iliustruotą signuotomis J. Oziemblovskio litografijomis). Kai kada autorių išduoda individualus, įsimintinas braižas, pavyzdžiui, vienas Kristus kančios istorijos ciklas, naudotas J. Zavadzčio spaustuvėje, manau, neabejotinai yra sukurtas Vincento Smakausko, nors garsaus menininko biografai ir nemini šio jo kūrinio (žr. 2 pav.). Profesionalus piešinys, originalios, dinamiškos ir ekspresyvios kompozicijos, V. Smakauskui būdinga specifinė medžio raižinio technika kalba, kad šio didžio menininko kūrybinį palikimą galima papildyti dar viena labai įdomia kūrybių grupe. Be šio ciklo, jam galima būtų priskirti ir kai kurias J. Zavadzčio spaustuvės naudotas vinjetes.

4. Nežinomas dailininkas. Rožinio iliustracija iš 1851 m. „Seno auksa altoriaus“..., išleisto A. Dvorčiaus spaustuvėje

5. Nežinomas dailininkas. Rožinio iliustracija iš 1851 m. „Seno auksa altoriaus“..., išleisto A. Dvorčiaus spaustuvėje

Tarp daugiau ar mažiau profesionalių kūrybių išsiskiria grupė iliustracijų, kaip tik ir patraukusių V. Kisarauskio dėmesį. „Paperkamoji šių mažų raižinių jėga, – rašė dailininkas, – glūdi paprastume ir išraiškingume. Čia tiek pats Kristus, tiek kiti šventieji nėra nei dailūs, nei išgražinti, dažnai nesiskiria nuo savo neprietelių ir kankintojų. O juk mes taip įpratome matyti idealizuotus, visom dorybėm aprūpintus šventuosius [...]. Galima būtų dėl tokios lygybės kaltinti mažą formatą, neįtaumą, tačiau, pažiūrėkime [...]. Kiek daug čia rasime prancūziško grakštumo, žaismingumo, erdvinės lygsvaros, giedros nuotaikos ir net aristokratiškumo“⁷.

Ir šiuose raižiniuose galima išvėlgti romantizmo estetikos bruožų: tai gana netradicinės, originalios ikonografinės kai kurių siužetų traktuotės, emocingi vaizdai, kurių išraišką stiprina piešinio deformacijos ir bet kokių klasikinių kanonų ignoravimas. Liaudies grafikos lakštams itin artimais raižiniais papras-

tai būdavo puošiama lietuviškos maldaknygės (4, 5 pav.). Knygelės pirmiausia buvo skiriamos valstiečiams, tad turėjo būti nebrangios. Tikriausiai ir ražinius joms kūrė mažiau apmokami, ne itin garsūs dailininkai. Vis dėlto abejotina, kad Vilniuje veikusi spaustuvė būtų naudojusi savamokslų, kaimuose dirbančių liaudies menininkų paslaugomis. Manychiau, kad tokio pobūdžio iliustracijos galėjo būti užsakomos šiek tiek Vilniaus universiteto dailės katedrose ar kitose mokyklose pasimokiusiems dailininkams. Jono Rustemo mokinių sąrašuose yra daugybė visiškai užmirštų pavardžių, bet mažai tikėtina, kad bent dalis iš jų visai nesinaudojo studijų metais įgytais įgūdžiais. Palyginę maldaknygių iliustracijas su liaudies ražiniais, manau, pagrįstai galime kelti klausimą, ar atsitiktinai didžiausias liaudies ražinių suklestėjimas sutampa su Vilniaus meno mokyklos auklėtinių kūrybos laiku?

Gilesnė visos čia aptartos kūrinių grupės ir konkrečiai lietuviškų maldynų iliustracijų analizė galėtų papildyti bei praplėsti tiek XIX a. Lietuvos dvasinio gyvenimo, tiek ir meno raidos pažinimą, suteiktų naujų duomenų apie atskirų dailininkų kūrybinį palikimą, o gal ir naujais vardais papildytų vis dar daugiausia anoniminių liaudies kūrėjų gretas.

Gauta 2003 02 06

Nuorodos

- ¹ Pavyzdžiui, T. Adomonio ir N. Adomonytės parengtoje „Lietuvos dailės ir architektūros istorijoje“ (Vilnius, 1997, t. 2) minima, kad iliustracijas maldaknygėms ir šventųjų atvaizdus kūrė Stanislovas Čerskis (p. 228–229), Juozapas Chščonovičius (p. 227).
- ² V. Kisarauskas, Lietuviškų XIX a. maldaknygių iliustracijos (rankraštis), 1971, *Lietuvos literatūros ir meno archyvas*, f. 140, ap. 1, b. 331, l. 1–18. Už informaciją apie rankraštį dėkoju dailėtyrininkei Ievai Pleikienei.
- ³ V. Kisarauskas, ten pat, p. 1.
- ⁴ Ks. M. Magnuszewski, *Przewodnik obchodzącym pamiętkę Zbawiciela naszego Jezusa Pana...*, Wilno, 1838.
- ⁵ *Wzory wszystkich gatunków pism, ozdób i winięt, znajdujących się w drukarni pod firmą Józefa Zawadzkiego w Wilnie*, Wilno, 1841.
- ⁶ T. Adomonis, N. Adomonytė, ten pat, p. 234.
- ⁷ V. Kisarauskas, ten pat, p. 5.

Rūta Janonienė

ILLUSTRATIONS IN PRAYER BOOKS ISSUED IN VILNIUS IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

S u m m a r y

This article analyses illustrations that appeared in prayer books, guides to the Stations of the Cross and prayers dedicated to specific objects of cult that were issued in Vilnius in the first half of the 19th century. This form of graphic art was especially popular in the period under discussion and was meant for the general public. The article discusses the general principles of illustration of religious texts and points out that thematic illustrations depicting the scenes of Christ's life and sufferings accompanied only two types of devotion: the Rosary and the Stations of the Cross. Other parts of prayer books were either unillustrated or adorned by vignettes.

The author notes that creation of separate illustrations for every single publication was not a common practice; instead, typical specimens possessed by printmakers were used. Only in specific cases, when the publication was dedicated to a particular object of worship, it was illustrated by a copy of a venerable picture, sculpture or a series of these (e.g., Guide to Vilnius Calvary Road illustrated with Joseph Oziembowski's lithographs). In most cases illustrations were unsigned, but occasionally their authors may be identified from their personal style (e.g., the author of the current article ascribes the authorship of a group of woodcuts portraying a series of the Passion of Christ, which was used by J. Zavadzki's printing house, to the famous 19th-century artist Wincenty Smokowski). The illustrations to the prayer books in the Lithuanian language – these were meant for the lowest classes of society – are marked by a peculiar primitivism and remind by their style folk woodcuts that have been extremely popular during the 19th century. The author makes an assumption that both these illustrations and some woodcuts ascribed to folk artists could have been created by less-prominent students of Vilnius Art School.

Despite their different style and level of professionalism, all of these illustrations bear general characteristics of the artistic language specific to Romanticism: inclination towards literariness, historicism, striving to monumentalize local objects of worship and the artistic heritage of the former Grand Duchy of Lithuania, expressivity of drawing and composition, and rejection of Classicist canons.